

ПОХОДЖЕННЯ КНЯЗІВСЬКИХ ІМЕН В КИЇВСЬКІЙ РУСІ IX–XIII СТОЛІТЬ

У статті дається характеристика особових імен, які використовували князівські династії Київської Русі в IX–XIII ст. Традиції князівської родинної антропонімії досліджуються у взаємозв'язку з процесом історичного, соціального і культурного розвитку давньоруської держави.

The article describes personal names borne by the princely families of the Kievan Rus in the IX–XIII centuries. Traditions of the princely family's anthroponymy are being investigated in correlation to the process of historical, social and cultural development of the Old Russian State.

Імена, якими користувалися в князівських династіях в Київській Русі IX–XIII ст., визначені державними і родинними традиціями. Ці імена невід'ємно пов'язані з розвитком давньоруської держави в язичеській і християнській періоди її історії.

Перші відомості про імена князів у східних слов'ян містяться в літописній розповіді про заснування Києва. "И быша 3 братья, единому имя Кый, другому Щек, а третьему Хорив, и сестра их Лыбедь. И сядяще Кый на горе, где ныне Зборичев, а Щек сядяще на горе, идеже ныне Щековица, а Хорив на 3 горе, от негоже прозвася Хоривица" [5, с. 13].

Суперечки про походження цих імен точаться серед істориків вже тривалий час. Тим більше, що літописець Нестор наводить різні перекази про перших князів. Згідно одному з них, брати були звіролови: "бяху ловяще зверь" [5, с. 13]. За іншими переказами: "Инии же не ведуще глаголаху, яко Кый есть перевозник был" [5, с. 13]. Нестор-літописець рішуче заперечує обидві версії, стверджуючи, що Кий насправді був полянським князем: "Аще бо перевозник Кый, то не бы ходил ко Царю граду, но сей княжаше в роду своем" [5, с. 13].

Відомості легенди про перших князів мають різне походження. Поряд з використанням усних переказів, в яких відображена давньослов'янська міфологія, політична і економічна історія, тут є спроба пояснити давні географічні назви на території Києва.

Ім'я Кий історики переважно трактують як титул, який означає скіпетр правителя. В Польщі аналогічним за значенням був титул Пяст, згодом осмислений як ім'я першого князя. Першою правлячою династією Польщі була династія Пястів. Імена братів Кия переважно трактується таким чином: Щек означає "змія", Хорив походить від слова "хорс" – Сонце. Є й інша точка зору, згідно якій в іменах братів відображений спогад про те, що колись на Київських горах стояли святилища слов'янських богів Перуна (його атрибутом є палиця), Волоса (його атрибутом була змія) і Хорса. Однак більшість істориків, слідуючи за Нестором-літописцем, трактує Кия як слов'янського князя, засновника першої на Русі династії Києвичів. Польський історик XV ст. Ян Длугош повідомляє про те, що після Кия владу в русів тримали його нащадки, передаючи її через синів і племінників, аж поки до влади в IX ст. не прийшли два князі – співправителі Аскольд і Дір [6, с. 307].

Літопис, повідомляючи про призначення слов'янами варягів в 862 р., трактує Аскольда і Діра як варязьких князів. Однак ці відомості були вписані в літопис після захоплення варягами влади на Русі, і є тенденційними. Імена Аскольд і Дір не мають надійної інтерпретації на германських мовах. Те саме стосується і мов слов'янських, хоч Б.А. Рибаків виводив ім'я Аскольд від назви рік Оскол та Ворскла – "Ворьсколь" [6, с. 308]. Цікавим є трактування цих імен як кельтських титулів. У такому розумінні Аскольд по кельтськи означає "високий", а Дір – "величний". Контакти між слов'янами і кельтами відбувалися в V–III ст. до н.е., в добу великого розселення кельтів по Європі. Тоді слов'яни могли запозичити кельтські титули.

За легендою, призначені на Русь варяги, яких очолювали три брати: "...срубиша город Ладогу, и сяде в Ла-

доге старей Рюрик, а другой (Синеус) сиде... на Белоозере, а третии Трувор в Изборську" [5, с. 16]. Оцінюючи ці події з точки зору норманської теорії заснування держави Русь, Н.М. Карамзін відзначав, що: "Таким чином варяги заснували дві самодержавні області в Росії. Рюрик на півночі, Аскольд і Дір на півдні" [1, с. 69].

Однак дані антропонімії заперечують подібній інтерпретації подій. Ім'я Рюрик походить від скандинавського Хродрік – "славний і багатий", Синеус походить від "сіне хус" – "свій рід", Трувор означає "вірна дружина". Тобто це початок якоїсь скандинавської саги, котра починається словами: "Славний і багатий, з своїм родом і вірною дружиною..." Другий і третій брати Рюрик насправді є міфічними, їх ніколи не існувало. В свою чергу, як вже відзначалося, імена Аскольд і Дір не мають відношення до германських мов.

При владі варягів, котрі всіляко намагались довести, що саме вони, а не слов'янські князі, почали державотворення на Русі, в літопис вносилися інші тенденційні повідомлення. Навіть місцевих слов'янських племінних князів в цих повідомленнях подавали як варягів: "Бе бо Рогволод пришел из замория, имяше власть свою Полтеск (Полоцк), а Туры в Турове, от негоже и туровци прозвашася" [с. 38]. Насправді імена Рогволод – "володар рогу достатку" і Тур є слов'янськими.

У 882 р. варяг Олег здійснив переворот в Києві, вбивши князів Аскольда і Діра. Як довели дослідники, вбитим був Аскольд, Діра приписали в літопис потім. Скоріше за все, Дір правив Руссю ще до Аскольда. Це різні князі династії Києвичів, можливо і не співправителі.

Від Олега влада перейшла до сина Рюрика Ігоря. В різних варіантах літопису Олег є дядьком Ігоря або по батьку, або по матері. Від "старого Ігоря" починається династія Рюриковичів, яка правила на Русі майже 800 років – з середини IX по кінець XVI ст. "Велика династія" – так називають Рюриковичів, тримала в своїх руках всю повноту державної влади на Русі протягом життя 21 покоління – від отримання її Олегом в 882 р. до 1598 р. – останнього року правління царя Федора Іоанновича.

За цей час в династії Рюриковичів склалися коло вживаних особових імен. Спочатку це були варязькі і слов'янські імена. Після хрещення Русі в 988 р. новонародженим стали давати імена грецького, латинського і старослов'янського походження, запозичені з Візантії разом з релігією. Ці імена давалися в церкві по святцям. Але до початку XIV ст. князі мали також давньоруські імена, які їм давали батьки. В літопису під 1114 р. є запис: "...преставися благоверный князь Михаил, зовомый Святополк" [5, с. 103]. Мається на увазі великий князь Київський Святополк Ізяславич, засновник Михайлівського Золотоверхого собора. Інший запис літопису під 1177 р.: "...родися у Игоря сын и нарекоша имя ему в крещении Андреян, а княжее Святослав" [4, с. 604]. Тут мова іде про князя Новгород-сіверського Ігоря Святославича – героя "Слова о полку Ігоревім".

Таким чином, в династії Рюриковичів вживалися так звані "княжі" імена. За формою це слов'янські імена-композиції, котрі складалися з двох слів-основ. Можна, в принципі, погодитися з думкою деяких філологів, що в Київській Русі використання подібних імен не було при-

вілеєм лише князів і бояр: "Давньоруські імена-композити часто не зовсім обгрунтовано звуть князівськими, оскільки у князів такі імена краще збереглися, ніж у простого народу" [9, с. 64]. Дійсно поява двоосновних імен сягає індоєвропейської давнини. В слов'янській, германській, грецькій і індійських мовах вони складалися протягом тисяч років. У добу антив в IV-VI ст. такі імена у слов'ян були дуже популярні.

Завданням даної статті є не дослідження всіх слов'янських імен-композитів, а окреслення кола родинних "княжих" імен династії Рюриковичів в IX-XIII ст. Маються на увазі саме слов'янські імена. Якщо церковне ім'я може лише повідомити про дату народження князя, то на вибір слов'янського імені впливала велика кількість генеалогічних, історичних і культурних факторів. Велику роль відігравав також особистий фактор. Слід зауважити, що обсяг статті вимагає обмежити дослідження лише чоловічими іменами.

Крім того, характеристика імен буде охоплювати перші 12 поколінь династії Рюриковичів, оскільки в 13-21 поколіннях слов'янські імена трапляються в них дуже рідко.

За даними джерел, перше покоління Рюриковичів представлено Рюриком, Сінеусом, Трувором і Віщим Олегом. Історик В.О. Ключевський бачив в них володарів варязьких князівств на Русі: "Так з'являються в другій половині IX ст. на півночі князівство Рюрика в Новгороді, Сінеусове на Білому озері, Труворове в Ізборську, Аскольдове в Києві" [2, с. 151]. Але імена князів, як вже відмічалось, заперечують таку інформацію літопису. Сінеус і Трувор не є іменами людей. Рюрик – "славний і багатий". Можливо, це не ім'я, а титул. Те саме стосується і Олега, ім'я якого на германській мові звучить як "хельге" – "святій". Це також титул, оскільки великий князь одночасно був головою язических жреців. Справжнє ім'я цього реального історичного діяча залишилося невідомим.

Друге покоління представлено Ігорем, сином Рюрика. Інгвар – "той, якого охороняє бог достатку" є реальним ім'ям шведського походження.

Третє покоління представлено сином Ігоря Святославом, а також його племінниками Улібом, Ігорем і Якуном. Дружиною Ігоря була слов'янка Ольга, християнське ім'я Олена. Ольга, як і Олег, є не ім'ям, а титулом, в перекладі "хельга" – "святи". Її слов'янське ім'я лишилося невідомим. Син Ігоря і Ольги Святослав першим в династії отримав слов'янське ім'я. Племінники князя Ігоря: Уліб-Гудлейфр, Ігор-Інгварр і Якун-Хакон мали варязькі імена.

Князь Святослав Ігоревич мав синів Володимира, Олега і Ярополка. Діти Уліба і його дружини Сфандри мали варязькі імена Турд, Фост, Сфірка. Інший племінник князя Ігоря, теж Ігор, можливо мав дружину слов'янку. Імена його дітей – Володимир і Предслава. Таким чином, в четвертому поколінні династії три чоловіки мали слов'янські імена, чотири варязькі.

Можна помітити, що в першому та другому поколіннях династії лише варязькі імена, в третьому поколінні з'являється перше слов'янське ім'я, а в четвертому число слов'янських імен збільшується. Це беззаперечно свідчить про ослов'янення династії Рюриковичів в третьому поколінні, адже воно давало імена четвертому. П'яте покоління династії представлено численними синами великого князя Київського Володимира Святославича. В літопису зафіксовано такі імена його синів: Вишеслав, Ізяслав, Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис, Гліб, Станіслав, Позвізд, Судислав. Згадується і племінник Святополк, син брата Ярополка. Тут 11 слов'янських імен, і лише одне – Гліб, є варязьким.

Вибір імен синів красномовний. Дані антропонімії підтверджують, що Володимир любив і поважав свого батька князя Святослава і його двоюрідного брата Уліба. Двох своїх синів він назвав на їх честь Святославом

і Глібом. До Ігоря і Ольги відношення його, вочевидь, було іншим. Володимир був сином Малуші – ключниці княгині Ольги [3, с. 40]. За деякими даними, княгиня Ольга була проти шлюбу Святослава і Малуші, одруживши згодом свого сина на іншій дівчині. Мабуть тому імен Ольги і її чоловіка князя Ігоря серед дочок і синів Володимира Святославича немає. Крім того, немає серед них імен його братів Ярополка і Олега – суперників в боротьбі за владу.

Шосте покоління династії також складають численні сини Ярослава Мудрого. В них були такі імена: Володимир, Ізяслав, Ілля, Вячеслав, Ігор, Всеволод, Святослав.

Вибір імен синів Ярослава Мудрого також багато про що говорить. Ярослав Мудрий шанував своїх предків – володарів Русі. Діти названі на честь його прадіда – Ігор, діда – Святослав, батька – Володимир. Двоє дітей отримали імена на честь братів Ярослава Мудрого – Ізяслава і Всеволода. Останні, можливо, були друзями дитинства Ярослава. Всеволод помер в 995 р., Ізяслав в 1001 р. У боротьбі за владу на Русі, яка точилася між синами Володимира Святославича і його племінником Святополком Окаянним в 1015-1018 рр., вони участі не приймали. В свою чергу серед синів Ярослава Мудрого немає імен його суперників у боротьбі за владу князів Святополка Окаянного і Мстислава Хороброго, інших його братів – Бориса, Гліба, Вишеслава, Станіслава, Позвізда, Судислава. Деякі з них теж розглядалися їм як конкуренти в боротьбі за владу. В 1036 р.: "В се же лето всади Ярослав Судислава в поруб, брата своего, во Пскове – оклеветан к нему" [5, с. 65].

Сьоме покоління представляють онуки Ярослава Мудрого. Свій престол Ярослав Мудрий заповідав своєму старшому сину Ізяславу. Але найкраще відносився до іншого сина Всеволода: "...бе бо любим отцем паче всея братьи" [5, с. 69]. Судячи з імен його синів, Ізяслав знаходився в певній опозиції до батька. В їх іменах – Ярополк, Святополк, Мстислав, можна побачити польську орієнтацію Ізяслава. Дружиною Ізяслава була дочка короля Польщі Мешко Ламберта. Ярополк названий ним на честь брата Володимира Святославича, Святополк – на честь Святополка Окаянного, який також був одружений на дочці польського короля Болеслава Хороброго. Третій син Мстислав названий на честь брата Ярослава Мудрого Мстислава, з яким він вів боротьбу за владу.

Представники сьомого покоління князі Володимир Мономах і Олег Святославич поклали початок двом гілкам династії Рюриковичів – Мономаховичам і Ольговичам. Третьою князівською династією Русі стали Ізяславичі Полоцькі – нащадки брата Ярослава Мудрого Ізяслава.

Представник восьмого покоління Юрій Долгорукий – син Володимира Мономаха, заснував володимиро-суздальську гілку Мономаховичів. Своїм синам він дав такі імена: Борис, Гліб, Святослав, Ярослав, Мстислав, Ростислав, Всеволод, Іванко, Василько, Андрій Боголюбський. Князь Юрій Долгорукий був релігійною людиною – серед синів Борис і Гліб, серед дочок Ольга, названі на честь святих. Поважав він і своїх великих предків, давши синам імена великих князів Київських Святослава, Ярослава, Всеволода. Інші сини мали церковні імена.

Діти князя Всеволода Велике Гніздо, сина Юрія Долгорукого, в 10 поколінні мали такі імена: Борис, Гліб, Святослав, Володимир, Ярослав, Константин, Юрій, Іван. Історик С.М. Соловйов охарактеризував Всеволода Велике Гніздо як могутнього, але за самосвідомістю суто удільного князя Північно-Східної Русі: "...тому що Київ не мав вже для нього попереднього значення, яке мав для батька його Юрія (Долгорукого)" [8, с. 544]. Однак імена його дітей свідчать, що він мав іншу історичну свідомість. Святослав, Володимир, Ярослав названі на

честь великих князів Київських, Борис і Гліб – на честь перших руських святих, інші сини мали церковні імена.

Онуки Всеволода Велике Гніздо в 11 поколінні мали різні імена. Синів князя Ярослава Всеволодовича звали: Александр Невський, Федір, Константин, Андрій, Данило, Михайло, Василь, Ярослав. Видно, що князь Ярослав Всеволодович був релігійною людиною. Його сини, отримавши при хрещенні церковні імена по святцям, слов'янських імен вже не мали. Виключенням є його син Ярослав, котрий отримав ім'я, здається, на честь батька.

Те саме стосується і дітей Александра Невського. В 12 поколінні вони мали такі імена: Василь, Дмитрій, Андрій, Даниїл – родоначальник Московських царів. Слов'янських імен у них немає. Нащадки Даниїла на Московському престолі в дев'яти наступних поколіннях мали лише церковні імена: брати Юрій Данилович та Іоанн I Данилович Калина, брати Сімеон Гордий та Іоанн II Красний, Дмитрій Іоаннович Донський, Василь I Дмитрієвич, Василь II Васильович Темний, Іоанн III Васильович, Василь III Іоаннович, Іоанн IV Васильович Грозний, Федір Іоаннович. У 1598 р. боярин Борис Годунов був вінчаний на царство. На цьому припинилося правління династії Рюриковичів.

На відміну від Ярослава Всеволодовича, його брати Константин і Юрій давали своїм дітям слов'янські імена. Князь Константин Всеволодович назвав своїх синів Всеволод, Володимир і Василько. Всеволод – на честь діда, Володимир – на честь засновника династії Володимира Мономаха. Його син Василько – герой битви з монголо-татарами на річці Сіть в 1238 р., дав своїм дітям імена Борис і Гліб, на честь перших руських святих.

Володимиро-суздальський князь Юрій Всеволодович, також герой битви на річці Сіть 1238 р., дав своїм синам слов'янські імена: Всеволод, Володимир, Мстислав. Можливо, Всеволод – на честь діда, Володимир – Володимира Мономаха, Мстислав – Мстислава Хороброго. Всі вони загинули в битвах з монголо-татарами.

Галицько-волинська гілка Мономаховичів починається з сина Володимира Мономаха Мстислава Володимировича, далі його сина Ізяслава Мстиславича (обидва – великі князі Київські), потім онука Мстислава Ізяславича, далі правнука Романа Мстиславича. Цей князь, якого називали Роман Великий, об'єднав під свою владу Галицьке і Волинське князівства, ставши згодом великим князем Київським. Два його сини мали церковні імена: Данило і Василько. Данило Галицький мав синів: Іраклія, Лева, Романа, Шварно-Юрія, Мстислава. Крім останнього імені, всі інші імена дані по святцям. Його брат Василько дав своїм дітям імена Володимир і Ольга. Вони названі на честь великих князів Київських-християн.

Ольговичі – "храбрыи князи", як їх називає "Слово о полку Ігоревім" [с. 36], теж мали свої "княжі" імена. Цю династію започаткував син Ярослава Мудрого Святослав Ярославич. Далі її продовжив князь Олег Святославич, або, як його звали "Гориславич" [7, с. 18] за те, що він під час усобиць наводив половців на Русь. Його онуком через сина Святослава є князь Ігор Святославич, про подвиги якого розповідає "Слово о полку Ігоревім". Князь Ігор Святославич мав синів: Олега, Святослава, Володимира, Ростислава, Романа. Може бути подвійне розуміння причини надання цих імен. З одного боку, Олег, Святослав, Володимир – імена великих князів Київських. З іншого боку, імена Святослав і Олег належать князям – засновникам династії Ольговичів.

Засновником династії Ізяславичів Полоцьких є Ізяслав Володимирович, брат Ярослава Мудрого. Його сини Всеслав та Брячислав отримали нові, досі не вживані, "княжі" імена. Онуком Ізяслава через сина Брячислава був Всеслав Полоцький, князь-чарівник: "...князем грады рядяше, а сам в ночь влькомъ рыскаше" [7, с. 44]. Сини

його мали такі імена: Рогволод-Борис, Гліб, Роман, Давид, Ростислав, Святослав. Незважаючи на характеристику в "Слові о полку Ігоревім" князя Всеслава як чарівника, насправді його сини отримали імена святих Бориса і Гліба та інші християнські імена. Ним вперше використане ім'я Рогволод, на честь батька Рогніди Полоцької, дружини великого князя Київського Володимира Святославича. Таким чином, Всеслав Полоцький виводив свою владу від князя племені полочан.

Підсумуємо. Наведені дані свідчать, що в династії Рюриковичів при народженні давали так звані "княжі" імена. Після хрещення Русі в 988 р. при народженні князі стали отримувати друге церковне ім'я. "Княжі" імена створювались в часи правління перших восьми поколінь династії Рюриковичів. Після цього династія користувалася лише цими іменами, не створюючи нових.

У 1-8 поколіннях Рюриковичі використали 27 слов'янських і варязьких "княжих" імен: 1. Рюрик; 2. Олег; 3. Ігор; 4. Святослав; 5. Уліб-Гліб; 6. Якун; 7. Володимир; 8. Ярополк; 9. Турд; 10. Фост; 11. Сфірка; 12. Ярослав; 13. Ізяслав; 14. Вишеслав; 15. Всеволод; 16. Мстислав; 17. Борис; 18. Станіслав; 19. Позвізд; 20. Судислав; 21. Святополк; 22. Вишеслав; 23. Всеслав; 24. Брячислав; 25. Ростислав; 26. Рогволод; 27. Володар.

Імен небагато – 19 слов'янських і 8 варязьких, не рахуючи міфічних "імен" Синеуса і Трувора. В той час як словники наводять більше п'яти тисяч давньоруських імен, в тому числі імен-комполітів [9, с. 54].

У 9-10 поколіннях Рюриковичів вживається 19 імен. Зникають імена: Якун, Турд, Фост, Сфірка, Вишеслав, Станіслав, Позвізд, Судислав. У 11-12 поколіннях Рюриковичів вживалося лише 16 імен. Крім вже згаданих, зникають також імена: Рюрик, Святополк, Володар. У 13-14 поколіннях слов'янські імена у князів зустрічаються рідко, доки не зникають зовсім. Їх замінили церковні імена.

У 1-10 поколіннях частотність вживання "княжих" імен у Рюриковичів така: Святослав – 18, Гліб – 17, Володимир – 16, Ярослав – 13, Мстислав – 13, Всеволод – 12, Ростислав – 12, Ігор – 11, Ізяслав – 10, Ярополк – 9, Борис – 7, Олег – 5, Вячеслав – 5, Святополк – 4, Рюрик – 3, Брячислав – 3, Всеслав – 2, Рогволод – 2, Володар – 2. Імена: Якун, Турд, Фост, Сфірка, Вишеслав, Станіслав, Позвізд, Судислав вжиті одноразово.

У 11-12 поколіннях частотність вживання "княжих" імен у Рюриковичів змінюється: Володимир – 12, Мстислав – 11, Ростислав – 11, Всеволод – 8, Ізяслав – 8, Святослав – 7, Гліб – 5, Олег – 5, Ігор – 4, Ярослав – 3, Борис – 2. Імена: Вячеслав, Рогволод, Всеслав, Брячислав, Ярополк вжиті одноразово.

Можна зробити висновок, що перші десять поколінь Рюриковичів при виборі імені орієнтувались на князів-воїнів Святослава Ігоревича і його двоюрідного (дехто з істориків вважає, що рідного) брата Уліба, або Гліба, Володимира Святославича – хрестителя Русі, Ярослава Мудрого, Мстислава Хороброго. Вісім разів князі називали двох своїх синів Борисом і Глібом, на честь перших руських святих. До речі, Борис і Гліб є "княжими" іменами. Християнське ім'я Бориса – Роман, Гліба – Давид.

Частотність вживання "княжих" імен демонструє, що на межі XII-XIII ст. у свідомості князів 10 покоління відбувається злам. Відцентрові політичні тенденції перемагають. Забувається історична традиція Київської Русі, пов'язана з іменами Олег, Ігор, Ярослав, частково Святослав, Гліб, Борис. У XIII ст. своїх синів Борисом і Глібом назвав лише князь Василько Ростовський. Удільна психологія забезпечує поширення іменам Мстислав, Ростислав, Всеволод, Ізяслав. На перше місце виходить ім'я Володимир. Це пов'язане з остаточним формуванням билинного епосу, в якому всі діяння володарів Київської Русі пов'язуються з узагальненим образом князя Володимира.

Серед княжих імен династії Рюриковичів жодного разу не використані імена Кий, Щек, Хорив, Аскольд, Дір. Дані антропонімії свідчать, що ніякого відношення перші князі Русі до цієї династії не мають. Між іншим, ім'ям легендарного Рюрика згодом названо лише двох князів в 8 і 10 поколіннях. Обидва Рюрики Ростиславичі. Серед численних синів і племінників великих князів Київських Ігоря, Святослава, Володимира, Ярослава Мудрого, братів Ярославичів – Ізяслава, Святослава, Всеволода немає жодного Рюрика. Перший Рюрик – правнук Ярослава Мудрого. Дані антропонімії доводять, що офіційна версія про походження династії від Рюрика з'явилася не раніше середини

XI ст. Реальними засновниками династії були князі Віщій Олег і Ігор, чиї імена використовувались в усіх поколіннях династії багаторазово.

1. Карамзин Н.М. Предания веков. – М., 1988.
2. Ключевский В.О. Сочинения: В 9-ти т. Т. I. Курс русской истории. Ч. I. – М., 1987.
3. Летопись русская. – К., 1989.
4. Полное собрание русских летописей. Том второй. Ипатьевская летопись. – М., 1962.
5. Полное собрание русских летописей. Том тридцать восьмой. Радзивилловская летопись. – Л., 1989.
6. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982.
7. Слово о полку Игореве. – К., 1986.
8. Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. I. Т. 1-2. – М., 1988.
9. Суперанская А.В. Имя – через века и страны. – М., 1990.

Надійшла до редколегії 12.02.09

Ю. Латиш, канд. іст. наук, асист.

ПЕРЕБУДОВА В СРСР ТА СУВЕРЕНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ ОЧИМА ЗАХІДНОЇ ЛЮДИНИ (ЗА МЕМУАРАМИ Д. САТТЕРА)

У статті на основі мемуарів журналіста та письменника Д. Саттера розглядається формування і функціонування системи поглядів Західної цивілізації на перебудову в СРСР, його розвал та утворення незалежної України.

The article on the basis of D. Satter's memories deals with the forming and function of Western civilization system of views to the perestroika, decline of the USSR and creation of independent Ukraine.

Історія Радянського Союзу другої половини XX ст. належить до недостатньо досліджених періодів в українській історичній науці. Попри те, що на тему перебудови та унезалежнення союзних республік написано тисячі монографій, статей, спогадів, видано документальні збірники, комплексного підходу до цієї теми ще не вироблено. З огляду на це варто було б розглянути погляди західних дослідників та мемуари іноземців, адже на Заході, зокрема у США, створено цілі наукові дисципліни, пов'язані з вивченням Радянського Союзу – радянологія та кремлінологія.

Мету цієї статті автор вбачає в тому, щоб, спираючись на мемуари Д. Саттера, як такі, що відображають типовий погляд американця, проаналізувати погляди, що панують в західному світі, на перебудову в СРСР та суверенізацію України.

Девід Саттер – американський журналіст і письменник, автор книги "Вік безумства. Розпад та падіння Радянського Союзу". В 1976–1982 рр. працював у Москві кореспондентом "Financial Times". У 1979 р. розпочав писати книгу. Того ж року радянська влада намагалася вислати Д. Саттера з СРСР. За підтримки дисидентських кіл (зокрема, Робочої комісії із розслідування використання психіатрії в політичних цілях) та співробітників західних дипмісій йому вдалось зібрати матеріали про порушення прав людини. Це – історії кількох людей, які за свої опозиційні погляди були вміщені до в'язниць (А. Корягін) або психіатричних лікарень (О. Нікітін, О. Шатравка) тощо. Зрештою Д. Саттера було оголошено персоною non grata в СРСР. У 1986–1988 рр., попри це, він неодноразово приїздив до Радянського Союзу за особливим дозволом. В цей час було зібрано основний масив інформації про перебудову.

Д. Саттер – не вчений, він не належить до когорти радянологів чи кремлінологів, він – пересічний американець. Тим цікавішою для нас є його книга, адже у ній відображено типові враження іноземця від СРСР. З огляду на це, його книгу навряд чи можна назвати дослідженням, переважно – це публіцистика, спогади з використанням зібраного матеріалу під час журналістської діяльності.

Уявлення Д. Саттера про доперебудовний СРСР повністю збігаються з ідеологізованим поглядом більшості американців на нього як на "імперію зла". В авторських оцінках домінує оруеллівський дух, навіть толкіністська дихотомія добра і зла, причому Радянському Союзу відводиться роль Мордору.

Д. Саттер розглядає Радянський Союз як "продукт сучасної форми мегаломанії – ідеї, що людські дії мо-

жуть бути керовані без допомоги трансцендентних законів" [16, с. 7]. Для нього СРСР – держава, яка наділила себе атрибутами Бога, історія якої – спроба "руйнування "морального центру" цілої нації" [16, с. 9], що призвело радянських людей до "небаченого в історії рівня деградації" [16, с. 11].

Коли після захоплення влади більшовиками, відзначає Д. Саттер, комуністичні ідеали не матеріалізувались, влада почала силою переробляти існуючу реальність [16, с. 10]. Для цього використовувались пропаганда через ЗМІ, яка "подавала громадянам брехливий погляд на їхнє власне життя, привабливіший, ніж реальність, яку вони бачили довкола" [16, с. 46], а також "фіктивні інститути", які створювали враження абсолютної демократії в СРСР, – вибори, суботники та соціалістичні змагання [16, с. 49]. В країні панував міф одностайності [16, с. 236].

Усе радянське життя для Д. Саттера – це псевдореальність, створена Комуністичною партією: "Спроба створити штучну реальність перетворила життя радянських людей на подібну якогось маскараду. Те, що стало важливим, не було правдою, важливим було те, що було схоже на правду. Дійсність було замінено організованою фальсифікацією, щоб реальне життя могло, нехай постфактум, підтвердити радянську ідеологію. Західний світ зі здивуванням спостерігав появу цілої низки радянських імітацій демократичних інститутів: профспілки, які захищали начальство; газети, які не містили інформації; суди, в які марно було звертатись за допомогою; парламент, який завжди одностайно підтримував уряд" [16, с. 10]. Внаслідок цього, на думку Д. Саттера, у радянських людей відбувалось "розщеплення свідомості" (оруеллівське "двомислення"), що давало змогу розрізнити ідеологічну надбудову режиму та моральний базис окремої людини.

Зрозуміло, що з такими ідеологічними установками досить важко дати об'єктивну оцінку процесу розвалу Радянського Союзу. Тому перебудову Д. Саттер називає ілюзією, що "комуністична влада може бути збережена без застосування сили" [16, с. 55]. Про яку силу йде мова і проти кого вона мала бути застосована у випадку непроведення перебудови журналіст не уточнює.

До перебудови або реформ (ці терміни у Д. Саттера часто синонімічні) підштовхнули відставання у військовій галузі, ідеї комуністів-лібералів та провал спроб модернізації. До останніх Д. Саттер відносить заходи М. Горбачова з наведення дисципліни на виробництві, антиалкогольну кампанію, боротьбу проти нелегальних доходів, та нову систему державного контролю ("держ-